

Е-GOV.KZ жүйесі бойынша тіркелген алғашқы бұқаралық ақпарат құралы

45minut.kz

Республикалық басылым - Республиканское издание

2024-2025 оқу жылы | № 04 (288) 2025

АУЫЛЫМ – АЛТЫН БЕСІГІМ

БАЗАРБАЙ РАХМАН ЖАНДОСҰЛЫ

Атырау қаласы ЖББ Алмалы орта
мектебінің 7 «в» сынып оқушысы

Ауыл – қазақ халқының ежелден келе жатқан құтты мекені, ұлттық рух пен дәстүрдің сақталған жері. Табиғаты тамаша, ауасы таза, адамдары мейірімді ауыл адамдары да әркімнің жүрегінен орын алады. Әжелер мен аталар немерелеріне ертегі айтып, ұлттық құндылықтарды дәріптеуге үйретеді. Өрісте жайылып жүрген мал, жайқалған егіс алқабы, түрлі құстардың сайрауы – ауылдың көркін ашатын көріністер.

Мен үшін ауыл – жай ғана мекен емес, жүректің жылуын сезінетін, шынайылық пен қарапайымдылықтың, қонақжайлылықтың орны. Сондықтан ауылды қастерлеп, оның көркеюіне үлес қосу – әр адамның азаматтық борышы.

Менің ауылым – Алмалы. Ол Атырау қаласына жақын, солтүстікке қарай Жайық өзенінің оң жақ жағалауында орналасқан елді мекен. Мен туған ауылымды жақсы көремін және өркендеуіне өз үлесімді қосамын.

ҒЫЛЫМИ ЖОБА ТАҚЫРЫБЫ: «МАТЕМАТИКАНЫҢ ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ МЕН МАҢЫЗЫ»

ЕРБОЛҚЫЗЫ КАУСАР

4 "А" сынып оқушысы

Жетекшісі: Сарсенбаева

Жұпар Есқалиқызы

Қызылорда қаласы

«Baiterek School» жеке мектебі

«DARYNDY» мектеп-интернаты

КІРІСПЕ

Математикамен бала күннен бастап коректеніп, оның бұлтартпайтын дәлелдемелерін бойына молынан сіңірген адам ешбір алдамышқа оңайлықпен жол бермейтін шындықты қабылдауға дайын тұрады, дейді француз математигі ғұлама Пьер Гассенди.

Қазақ халқы сандардан мазмұны терең мән, өмірі мен тұрмысына тірек, жанына жалау еткен халық. Қазақ халқында жеті, тоғыз, он екі, қырық сандары қасиетті, киелі сандар деп есептелген. Оның себебі орта ғасыр алхимиктері мен астрологтарының жеті күнге, жеті жұлдыз атын беруі, жеті металдың (алтын, күміс, темір, сынап, қалайы, мыс, қорғасын) пайда болған күні деп, жексенбі, сейсенбі, сәрсенбі, бейсенбі, жұма, сенбі күндеріне ат беруі.

Байырғы қазақ күнтізбесі бойынша (оның негізі ертедегі араб күнтізбесінде жатыр) он екі айға арнайы жәндіктер мен хайуанаттар ат беру (тышқан, сиыр, барыс, қоян, ұлу, жылан, жылқы, қой, мешін, тауық, ит, доңыз), оларды он екі қазына деп атауы, он екі жылды адамның бір мүшелі-қатерлі жыл деп арнайы атап өту, «он екі мүшең сау болсын», «он екіде бір нұсқасы жоқ».

Сондай-ақ адам өмірінің кезеңін ерекше атап өтуде туған баланың қырқынан шығуы тойын жасау немесе өлген адамның қырқын беріп, еске түсіру-ертеден халық арасында кең сақталып келе жатқан дәстүрлер. Қырық пен жеті сандарын ежелден қасиетті киесі бар сан деп қараған. Мысалы, қырықтың бірі – Қыдыр, қызға қырық үйден тыйым, қырық күн шілде, жеті қазына, жігітке жеті өнер де аз. Өмірде санға байланысты мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жаңылытпаштар кездестіруге болады.

Мақал-мәтелдер:

1)Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, Төртеу түгел болса, төбедегі келеді.2) Білікті бірді жығар, білімді мыңды жығар. 3) Жүз сомың болғанша, жүз досың болсын. 4) Жеті рет өлшеп, бір рет кес. 5) Ер жігіттің екі сөйлегені - өлгені. Жұмбақтар 1)Таңертең төрт аяқты. Түсте екі аяқты. Кешке үш аяқты. (адамның сәбилік, жастық,кәрілік шағы) 2)Бір көлде он екіден қаз ойнайды. Алсам деп бірін-бірі наз ойнайды. Келгенде жақындасып, қожандасып Бір-бірін алмасына еш қоймайды. (дойбы) 3) Бес ін, бес інінің ауызы бір ін (қолғап) Жаңылытпаштар 1)Үш кіші ішік піштім, Бес үлкен ішік піштім. Неше кіші ішік піштім? 2) Оралдан оралған олардан Омаржан оң көріп, Он бөрік, тон беріп, тор алған. 3) Арқада алты арқар бар.

Қырқада қырық арқар бар. Қырық арқарда қарт арқар бар, Алты арқарда марка арқар бар. Ежелгі өлшем бірліктері Қазақ халқының ежелгі өлшем бірліктерін еске түсірейік. Халық өлшемдері – ұлт мәдениеті мен этнографияның қызықты салаларының бірі. «Халық айтса- қалып айтпайды» дегендей , халық өлшемі – анық өлшем десек , қателеспейміз. Өйткені оны ата-бабаларымыз бірнеше ғасырлар бойы қолданып , сол арқылы өлшем негіздерін жасаған.

Халық өлшемдерінің негізгі түрлері мыналар; Салмақ өлшемдері : Мысқыл (0,4 гр), қадақ (750 гр),келі (1 кг),пұт (16 кг) Көлем өлшемдері : Бір шымшым, бір шөкім, бір уыс, қос қуыс, бір тілім, бір түйір, бір құшақ.

Ұзындық өлшемдері Бір елі (1-5 см),сынық сүйем (14-15см),сүйем(17-18 см), кез (50 см), аршын (75 см), құлаш (1,8-2 м). Қашықтық өлшемдері Адым (1м), таяқ тастам (10-15 м), әй дейтін жер (100м), дауыс жететін жер (250-300м), шақырым (1км) Мерзім өлшемдері Бір сәт,қас-қағым, ә дегенше (1 сек), сүт пісірім (5-10 мин),бие сауым (1,5 сағ), ет пісірім(2-3 сағат),тәулік (24сағат), апта (7 күн),ай (30-31 күн).

II. НЕГІЗГІ БӨЛІМ

2.1 Қазақ халқындағы сандардың киелілігі және ертегілер желісіндегі қолданысы

Қазақ – ырымшыл халық. Кей кездері ырымдары дәл кеп жатса, ал кейде қырын кететін тұстары да жоқ емес. Ал ырымдарының өзін былай қойғанда, қасиетті деп саналатын сандар қатарына «үш», «төрт», «бес», «жеті», «тоғыз», «он үш», «қырықты» жатқызып жүрміз, тіпті «бір» санын да осы қатарға енгізіп жүргендер бар.

Бұл сандардың «қасиетін» білмейтін адам жоқ шығар. Кездейсоқ құлап, сүрініп қалсақ, әжелеріміздің жерге үш рет ұшықтап, садақаға жеті теңге лақтырып жататыны бала кезімізден бәрімізге белгілі жайт. Ал жұма сайын пісірілетін тоғыз шелпек өз алдына бір бөлек. Нәрестені “қырық қасық суға шомылдыру”, “қызға қырық үйден тыю” сияқты тіркестердің мағынасы мүлдем әр басқа, бірақ қолданылып тұрған сан есім бірдей. Бірақ біз осылардың бәрін жастайымыздан құлағымызға сіңіріп өссек те, олардың шығу тегіне, қолданылу ерекшеліктеріне тереңірек үңіліп көрген емеспіз. Сондықтан осы «киелі» деп ат қойып, айдар тағылып жүрген кейбір сандардың «сиқырына» тоқталғанды жөн санадық.

Мысалы, “Бір” алғашқы тұтастықты, солтүстік халықтарында құдай, сол сияқты жарық немесе, күн, тіршілік көзі дегенді білдіреді. Пифагор бойынша, бір саны монада деп аталып, даналық нышаны саналады.

Бір адами “мен” және жалғыздық белгісі. Мысалы, мынадай орыс мақалы бар: “Ұрыс алаңындағы жалғыз әскер әскер емес”, мұндағы жалғыз – жалғыз әрі әлсіз”.

Қазақ халқының пікір талғамында бір саны – даралықты, жалғыздықта ғана емес, бірігейлікті, ерекшелікті (бір де болса, бірегей, мыңнан біреу, т.с.с.) білдірген.

Сандар символикасы жайында сөз еткен Қ.Т.Қайырбаева “Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні” атты диссертациясында “бір” саны жөнінде былай дейді:

“Бір саны бұл белгілі бір бүтіндік, бірлік және өркениеттік, абсолюттік тыныштық, өмір емес бұл тек Алла мен Ғарышқа тән.

Бұл сөзімізге тіліміздегі бір құдайға сыйынды; бір түндік астында түтін түтетті; бір тоға; сегіз қырлы бір сырлы; бір сөзді; бір қалыпты; бір кіндіктен; бір бет; бір бейілді; бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарды; он сегіз мың ғаламды бір тарының қауызына сыйғызу т.б. тіркестері дәлел. Соңғы тіркестегі “он сегіз мың ғалам” әлемдегі барша тіршілік” дегенді аңғартатыны белгілі. Ал осы барша тіршілікті бір тарының қауызына сыйғызу Алланың құзырында дегенді білдіреді. Мысалы:

Қайғылы менің көңілім тола ма екен,
Алланың сызығы екі бола ма екен!..

Және де бір саны тілімізде Алла сөзімен ғана тіркесіп, адам баласына қатысты болғанда онды әрекет ретінде түсінілмейді. Сондықтан “Жалғыздық бір Аллаға жарасады” дейді. Жаратқан иені кейде “Қақ” деп те атайды. Яғни, туралық, бірлік Аллаға тән:

Өзі қақтың жолында
Он сегіз мың ғаламның,
Он бесі бар қасында
Жеті Кәміл бабасы

Келді жетіп қасына (“Қобыланды батыр”).

Қазақта “Әліпті таяқ деп білмейді” деген сөз бар. Бұндағы “таяқ” әліпбидің бірінші әріпінің жазылуы деген сөз. Мұның астарында адамды ең алдымен Алланы тану мағынасы да орын алса керек”.

Көптеген сандардың құпия (эзотерикалық) мағынасы жоғалғандығын ескерген жөн, олар сандардың сөздік қолданысында аңғарылмайды. Фразеологиялық орамдарда, мақал-мәтелдерде, жұмбақтарда, ырым-жораларда, ойындарда және т.б. сандардың семиотикалық киелі мағынасы кодталған.

Мысалы, қазақ арасында кең тараған құмалақ ашу дәстүрінде “...тіршілік болмысының сандық-сапалық қасиеті 41 құмалақтың ашылу тәртібімен толық үйлеседі. Қырық бір құмалақ о баста тек бал ашу құралы емес, сонымен бірге адамзат әлемін, тәңірлер мен аруақтар әлемімен гармониялық үйлесім түзетін таным кілті болғанға ұқсайды”.

Қазақ ауыз әдебиетінде «үш» – өте қасиетті сан, бұл санның ерекше саналуы көнеден келе жатыр. Бұл сан халқымыздың ұлттық болмысына, санасына, салт-дәстүріне әбден сіңіп кеткен. Және «үш» санының халықтық шығармаларда, фольклорлық мұраларда өз көрінісін, айрықша қолданыс тапқанын «Жүсіп – Зылиқа» дастанынан да көреміз. Шығармада Зылиханың Жүсіпті түсінде көріп ғашық болғандығын:

Жатады үш күн, үш түн тағам татпай,

Бір ауыз еш адамға жауап қатпай.

Әйтеуір тіршілік бар, рахаты жоқ

Аһ, дейді анда-санда тыныш жатпай,
– деп суреттейді.

Жүсіп Зылиханың түсіне үш рет кіреді. Жалпы дастанның бойында үш саны он бір жерде ұшырасады екен.

Фольклортанушы Серікбол Қондыбайдың пайымдауынша, сегіз қырлы, бір сырлы (“сегіз+біреу”) деген сегіздікті бүкіл танымның бастауы деуге болады. “Сегіз қырлы... Сөз тіркесінің өзі әлдебір геометриялық пішінді көрсетіп тұрған сияқты. Бұл – сегіз-шоғым таңбасы. Яғни төрт сызықтың бір нүктеде қиылысуы бір нүктеден тарайтын сегіз қияны (сәулені) туғызады. Міне, осы тұста сегіз – шоғымның екі элементтен – сегіз сәуледен және бір нүктеден (тоғызыншы “сәуле”) тұратындығын көреміз”.

Бұл геометриялық модель (пішін) сегіз ұшты жұлдызға негіз болған көрінеді. Ал “Ілкі Дәстүрді (Ілкі Төрді) әспеттеушілердің сөзіне құлақ асар болсақ, сегіз ұшты жұлдыз мәңгілікті, онтологиялық орнықтылықты, үлесті ғаламның сыртына шығуға және тау ғаламның қозғалмайтын болмысын білдіреді екен (Дугин А. Абсолютная Родина. М., 1999, с 422). Сонымен қатар аталмыш дәстүрді әспеттеушілердің пайымы бойынша, шеңбер ішіне салынған сегіз ұшты жұлдыз ең ежелгі күнтізбе болып есептеледі екен”. Эзотерикалық жүйелерде сегіз ілкі – құрақ (восемь первоэлементов), сопылық ілімнің сегіз мүшелік сипаты сопылық “хуу” сөзімен аталатын сегіз бұрышпен символдануы белгілі.

“Сегіз қырлы, бір сырлы” геометриялық моделінен ғалам бітімінің бейнесін көруге болады. Қорыта айтсақ, “сегіз қырлы, бір сырлы” адам (жігіт) бұл дүниенің болмысын (сансыз қырын) және Хақты (тоғызыншы сырды – нүктені) таныған (меңгерген) адам болып шығады.

Тоғыз саны да қазақтың ескі салтынан орын тепкен қасиетті сан. Бір рудың екінші руға, бір кісінің екінші кісіге сыйлайтын сыйының, кейде төлейтін айыбының «бір тоғыз», «үш тоғыз», «тоғыз тоғыз» болып келуі осыны толығымен айқындайды.

Тоғыз сөзімен байланысты культтік фразеологизмдер: «тоғыз құмалақ» – қазақтың ұлттық ойыны, «тоғыз қатынның толғағы қатар келді», «тоғыз жолдың торабы», «тоғыз қабат торқа», «тоғыз айып тартты», «тоғыз қырлы, тоқсан сырлы», «тоғыз жау» т.б.

Мысалы: Ахмет бас болған жерде бас болып, жас болған жерде жас болып, мас болған жерде мас болып, тоғыз қырлы тоқсан сырлы жігіт ағасы деуге толық лайық болып жүрді (С.Торайғыров).

Жалпы, бұл жердегі тоғыз санының қолданылу ерекшелігін дыбыстардың үндесуі тұрғысынан түсіндіруге болады. Мысалы, «тоғыз жолдың торабы» деген тіркестегі т дыбысы дауыссыз болғандықтан, осы дыбыстан басталған сөздерге ерекше әсер беріп, екпін түсіп айтылады. Сол сияқты «тоғыз қабат торқа», «тоғыз қырлы, тоқсан сырлы» т.б.

Киелі, ерекше қасиетті деп есептелетін сандар қатарына «қырықты» да жатқызады. «Қырық» саны халықтық мұраларда, салт-дәстүрде, тұрмыс-тіршілікте кеңінен қолданыс тапқан. Мәселен, «қырықтың бірі – қыдыр», нәрестені қырқынан шығару, қайтыс болған адамның қырқын беру, бойы бір қарыс, сақалы қырық қарыс т.б. «Қырық» адамға қатысты қолданылатын мынадай тіркестерде сақталған: бір кісі таққа отырса, қырық кісі атқа отырады, ақылы қырық кісілік т.б.

Қырық сан есімімен келетін фразеологизмдер: қырқына шыдаған соң, қырық біріне де шыда, қырықтың бірі – қыдыр, қырықтың қылауынан қырық қабаттанып отырды, қырық саққа жүгіртті, қырық пышақ болды, қырық қалта, қырық құбылды, қырық қазанның құлағын тістеді, ертегілерде қырық күн ойын, қырық күн тойын жасады, қырық күн жол жүріпті, тазшаның қырық өтірігі т.б.

Сондықтан да халық жоғарыда аталған сандарды киелі деуі тегін емес, кез келген шығарманың мәтіндік мазмұнына ерекше көркемдегіш құрал ретінде де, реңк мәнін үстеп тұратын қасиеті үшін де көркем шығармада киелі сандар арқылы жасалған тұрақты сөз тіркестері молынан қолданылады.

Киелі сандар туралы жоғарыда толық болмаса да біршама ой қозғадық. Жалпы, қазақ діни жораларында, тұрмыс-тіршілігінде, халық фольклорында жиі кездесетін, маңызды рөлге ие болған киелі сандар қатары бұлармен шектелмейді. Мәселен, Заманындағы алты қанат ақ орда бүгінде көш жерден құрым сасиды. Ерсілі-қарсылы керуен бастап шұбырып жатқан алты айшылық алыс жолдың көбі қазақ даласының үстінен өтетін-ді. Ал қазақтың ішіндегі қырғи тілді қиқарлардың бірі деп жүрген мәтіннің өзі қызыл түлкіні жол бастаушы қып, алпыс екі айла түгенде дейді. Осы сөйлемдердегі «алты», «алпыс екі» сан есімдер культтік фразеологизмдер болып табылады, олар бұл жағдайда шығарманың мәнін аша түсетін көркемдегіш құрал ретінде маңызды қызмет атқарады. Мұндай сандарға бір – бір Алланың атымен; екі – сол екі ортада; төрт – екі көзі төрт болды; бес – бес сағат күту (төрт сағат күттім деп айтпайды); алты – алты алаш; жүз – жүз айналып, жүз толғану т.б. жатқызуға болады.

Сонымен, қазақ тілінің киелі лексикасында сан атаулары ерекше орын алады. Сандар мен олардың атауларында киелі мән бар, олар магиялық мағына мен күшке, эзотерикалық символикаға ие.

Солардың киелі жүйесінде (әсіресе, бірден онға дейін) құдайлық заңдар орнығып қалған, себебі Құдай идеялары Санмен көрсетіліп, Сөзбен беріледі. Сандардың архетиптік эзотерикалық мағыналары тарихи кезеңдер өте келе біртіндеп ұмытылып, әдет-ғұрыптар мен ырым-жоралар жүйесіне енді де, этномифоқұрылымдық қасиеттерге ие болды.

Қазіргі кездегі мектептің маңызды міндеттерінің бірі-баланың қисынды ойлауы (логикалық) ойлауы мен шығармашылық қабілетін дамытып, өз бетімен ізденушілігін қалыптастыру болып табылады. Математика сабағында математика ертегілерді қолдану дың маңызы зор екеніне көзім жетті. Ертегі-баланың тақырыпқа деген қызығушылығын арттырады, қиялын дамытады. Сабақта ертегіні қолдану оқушының оқу материалдарын терең түсінуін жеңілдетеді, зейінін тұрақтандырып, есте сақтау қабілетін дамытады.

1-сыныпта геометриялық ұғымдарды: нүкте, кесінді, сызық түрлері туралы өткенде, сабақты ертегі түрінде түсіндіру – материалды жақсы меңгеріп, түсінуге тапсырманы өз бетімен орындау мүмкіндігіне қол жеткізеді. Мысалы: «Ондықтар» тақырыбын өткенде «Нүктелер достығы», «Цифрлар мен сандар», «Туысқандар» ертегілерін пайдалану – оқушылардың дөңгелек ондықтардың сандық құрылымы мен таңбалануы, разряд бірліктеріне қарай өзгеруі, оның жазылуы мен оқылуын меңгеруге, есте сақтауына көмектеседі.

«Туысқандар» ертегісін қолдану барысында, шаршы мен тіктөртбұрыштың ұқсастығы мен айырмашылығын оқушылардың өзіне айтқызу, оның өз бетімен ойлануына, ізденушілігіне жетелейді. Тәрбиелік жағынан алсақ – бұл ертегілер бірлік пен достыққа тәрбиелеп, мақтаншақтық сияқты жағымсыз қылықтан алыс жүруге бейімдейді. Яғни, педагогиканы оқыта отырып тәрбиелеу, тәрбиелей отырып оқыту қағидасын жүзеге асырудың ұтымды әдістерінің бірі.

Ал, пәнаралық байланыс мәселесіне келсек, ертегілерді тыңдау, айту арқылы оқушының сөздік қоры молайып, тіл байлығы дамиды.

Сандар мен цифрлар

Әлемде үлкен ел болыпты. Бұл елдің тұрғындары сандар екен. Олармен қатар бұл елде цифрлар да өмір сүріпті. Сандардың көпшілігі соншама, санасаң сан жетпейді екен. Ал цифрлар бар болғаны он: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0.

Сандар мен цифрлар тату-тәтті өмір сүріп жатады. Мысалы, біреу «он бес» десе, 15 саны жетіп келеді, егер оны жазу керек болса 1 мен 5 цифрлары қатар тұра қалып, 15 деген санды қояды екен.

Күндер өтіп жатады. Не болғаны белгісіз бір күні сандар цифрға келіп:

-Біз көппіз, ал сендер бар болғаны онсыздыр. Сондықтан біз сендерден мықтымыз, - дейді.

Цифрлар сандарға ренжіп қалады. Сонда О цифрлары басқа цифрларға:

-Мақтаншақтары жоқ басқа елге кетейік. Сандар өздері қалсын. Көрейік, не істейтіндерін? – дейді.

Күндердің күнінде сандар өздеріне жаңа үйлер салады. Енді әркім өз үйінің есігіне нөмерін жазайын десе, жаза алмайды. Сандар өз аттарын қанша айқайласа да ештеңе шықпайды. Өйткені олардың қасында цифрлар жоқ қой. Сонда ғана сандар қаншама көп болса да, цифрларсыз өмір сүре алмайды екен. Сандар енді цифрларды іздеп шығады. Ақырында оларды тауып алып, кешірім сұрап, елдеріне цифрларды қайта алып келеді.

Содан бері сандар мен цифрлар тату-тәтті, достықта өмір сүріп жатыр екен.

Нүктелер достығы.

Ерте-ерте ертеде Геометрия деген елде кішкентай нүкте өмір сүріпті. Бұл өзі өте әдемі қызыл түсті нүкте еді.

Қызыл нүкте қақпаның сыртына енді ғана шығып келе жатса, оған қарсы бір жасыл нүкте келе жатыр. Жасыл нүкте қызыл нүктеге келіп, оның қайда бара жатқанын сұрайды.

-Дос іздеп шықтым. Менің қасыма қатар тұр, бірге серуендеп келейік, - деді қызыл нүкте. Біраз уақыттан кейін қызыл нүктемен жасыл нүктенің алдынан көк түсті нүкте шықты. Осылайша нүктелер саны күннен күнге көбейіп, дос болып кетеді. Көбейгендері сонша бір қатарға тұра ұалып еді, түзу шыға келді. Осылайша түзу сызық пайда болады.

Нүктелер түзу келе жатса, түзу сызық шығады да, ал олар түзу жүрмесе қисық сызық шығады.

Ертегіні тыңдай отырып, оқушылар түзу сызық пен қисық сызықты сызып үйренеді. (Мұғалім түзудің нүктелерден тұратынын, түзудің кез келген жерінен нүктелер белгілеуге болатынын айтады)

III. ПРАКТИКАЛЫҚ БӨЛІМ

3.1 Қазақ ертегілеріндегі уақыт және кеңістік ұғымдары

Уақыт пен кеңістік концептілері үстіңгі және терең құрылымдарды өзара байланыстыру қызметін атқарады, ал ондағы сандар мен атаулар бүкіл жүйеге таралып, оны бір- бірімен біріктіреді: «Біз іс-әрекеттерді тек уақытпен өлшемейміз, сонымен қатар уақытты да іс-әрекеттер арқылы айқындаймыз. Себебі, олар бірін-бірі анықтайтын категориялар: уақыт оның саны болғандықтан, іс-әрекетті айқындайды, ал іс-әрекет - уақытты». Яғни іс-әрекет – даму дегенді білдіреді, ал даму дегеніміз – алға қарай жылжу болып табылады.

Егер де уақыт категориясын феноменология тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда аталған концепцияға сәйкес уақыт «сана ағыны» метафорасының мазмұны ретінде беріледі. Яғни кезеңдердің ретті ауысып тұруы. Уақыттың әрбір қабылдау кезеңінің өз формасы болады. Ол уақыт мазмұнының барлығын қамтиды. Ал бір кезеңнен екінші кезеңге дейін уақыт формасының мазмұны өзгеріп отырады, бірақ уақытты қабылдау формасы сол қалпы өзгеріссіз қалады.

Ғалым Э. Гуссерль уақыт ұғымын ақиқат болмысты қабылдаудың айқындылық сипатымен байланыстырады.

Айқындылық – затты қабылдаудың «үзілмес біртұтастылығы», яғни бастапқы мәлімет іспеттес. Ал айқындылық мазмұны бұл «сана біртұтастылығы».

Сонымен, феноменология уақытты ақиқат болмыс «бөлшектерінің» жиынтығы ретінде қарастырады.

Герменевтикада уақыт факторы адамның тарихы тұрғысынан қарастырылады. Мысалы, М.Хайдеггер үш уақыттық детерминациясын ұсынып, олардың мағынасын төмендегідей түсіндіреді: болашақ – ұмтылу, осы шақ – қазіргі болмыс, өткеніміз - дерекке қайта оралып, жағдаятты қабылдау. Өткен шақ пен болашақ арасында – қазіргі уақытпен байланысты машақат.

Сонымен, кез келген ертегінің, әсіресе қиял-ғажайып түрінің мазмұнын терең түсіну үшін сол мәдени ғаламның концептуалдануы қандай тәсіл арқылы жүзеге асырылып отырғанын ескеру қажет: сөздің сыртқы астарында не жатқанын, мәтін жасалуы барысында тілдің мән-мағыналық жағы қалайша ұйымдастырылғанын айқындау басты мақсат болып саналады. Ертегі мәтіндерінің концептілері сюжеттік, уақыттық, кеңістіктік тұрғыдан көрініс табады және тілдік материалды когнитивтік аспектіде талдау арқылы ғаламның тілдік бейнесі концептуалдануының ұлттық ерекшелігін анықтауға болады.

Ғалымдардың басым көпшілігінің пікірінше, ертегілерде екі полюс қарым-қатынаста болады: ертегінің концептуалды ғалам бейнесі дуалистік сипатта дамиды. Онда екі бірдей полюс орын алады: біріншісі, фантастикалық – кеңістіктік-уақыттық заңдылықтарымен айқындалатын «шығармашылық, жасампаздық уақыты», яғни нысандардың уақыт пен кеңістіктегі барлық мүмкін бола алатын трансформацияларымен сипатталатын ғалам ашықтығы; екіншісі, стихиялық-реалистік деп аталады, шынайы, ақиқат өмірмен сабақтастығы.

Ертегі дискурсы – негізін уақыт категориясы құрайтын «идеалды ақиқат болмыс» болып табылады.

Жұмысымыздың алдыңғы тараушасында біз қиял-ғажайып ертегісінің дискурсын синхрония мен диахронияда дамып отыратын терең құрылым жоспарларының және үстіңгі құрылымның элементарлық сюжеттерінің жиынтығы ретінде анықтаған болатынбыз. Бірақ мұндай анықтамаға кез келген көркем шығарма сәйкес келетіні белгілі. Дегенмен, қиял-ғажайып ертегілерінің басты ерекшелігі – ертегі дискурсының негізін ерекше категория – ертегі уақыты құрайтынында болып келеді. Басқа көркем шығармаларға қарағанда ертегі мынадай белгілермен сипатталады:

- қызықты оқиғалар сан түрлі болуы мүмкін, бірақ олар үнемі бірыңғай болып келеді; олар белгілі бір өте қатаң заңдылықтарға бағынышты;

- ертегіде үнемі іс-қимыл сәтінің өзі нақты сипатталмайды, ол тек екі-үш сөзбен ғана келтіріледі: «Түлкінің қорлығына шыдай алмай, шал бір күні екінші жерге көшем деп, дүние-мүлкін арқалап, жолға шығыпты. Шаршаған соң, оны бір жерге көміп кетіпті; бір жерге елдің сойған малынан жинап алған ішек-қарнын көміп кетіпті; бір жерге қарындағы айранын көміп кетіпті. Жүктің салмағымен Қаңбақ шал ұшып кетпей келеді. Жүктен арылған соң, желмен ұшып, бір жерге түсіпті. Қараса, бір дәу екі тауды біріне-бірін шақпақ қылып, ұрып тұр екен». Яғни жолдың өзі сипатталмайды, ол композицияда болғанымен, нақты деректер ретінде орын алмайды; «Шалқұйрықтың құйрығына қазандай қара тас орала кетеді.

Шалқұйрықтың шапқан салмағына шыдамай, қара жер қақ айырылады. Шалқұйрық пен Ер Төстік жер астына түсіп кетеді» - жер үсті мен жер астының арасында үлкен кеңістік орын алады, бірақ ол бір сәтте өтіп кетеді. Осыдан ертегіде кеңістік екі түрлі рөл атқарады деген қорытынды жасауға болады. Бір жағынан қарағанда, ол ертегіде бар, қажетті композициялық элемент екені анық. Ал, екінші бір қырынан қарасак, ол мүлдем жоқ сияқты болып та көрінеді. Сонымен, ертегі дискурсындағы уақыт концептісі синхрония мен диахрониядағы, сондай-ақ ертегі уақытындағы кеңістіктік өзгерістердің жиынтығы ретінде анықталады. Аталған халық қиял-ғажайып ертегі «кеңістігінің үш бағыты» көрнекі түрде төмендегідей суретпен сипатталады:

Байқағанымыздай, бұл сұлбада үшінші өзгермелі шама пайда болады – ертегі уақыты және сол арқылы ертегі дискурсының көлемі жағынан дамуын да айқындауға болады. Барлық қиял-ғажайып ертегілерінде ертегі уақыты нақты уақытқа сәйкес келмейді. Ол абстрактілі бірлік болып табылады және белгілі бір тілдік ормандар арқылы сипатталады: «Ерназардың сегіз ұлы сол кеткеннен хабарсыз кетеді, айлар өтеді – келмейді, жылдар өтеді – келмейді» («Ер Төстік»); «Кемпір-шалға аң мен құстың етін қақтап үйіп береді де, Төстік жолға шығады. Беліне садақ байланады, қолына темір таяқ алады, аяғына темір етік киеді. Ай жүреді, жыл жүреді, талай елді, талай жерді аралайды. Жолдасы да садағы, азығы да садағы, жолында кез келген аңды атып жеп отырады» («Ер Төстік»); «Бала мың ділдәні алып, киік астына қоятын тақты жасайтын Мысыр шаһарының жанындағы шеберге жүреді.

Бірнеше күн жүріп, шеберге келеді» («Күн астындағы Күнекей қыз»); «Бір күні ол әкесінен бата алып, құлындарды іздеуге шығады. Іздеп күн жүреді, ай жүреді» («Үш батыр»); «Ата-анасына бір жылдық азық дайындап беріп, сауытсайманын киініп, жау-жарағын асынып, азығына алпыс құлынның қазысын алып, баяғы жетім баланың әке-шешесін іздеуге шығады. Керқұла ат құстай ұшып, құйғытып барады, айлық жерді алты-ақ аттайды. Көз ұшындағы құс қанатын жазып, жерден көтерілгенше Керқұла ат үстінен аттап өтіп кетеді. Теңізді көл, дарияны шалшық, тауды қырат құрлы көрмейді. Сонымен, Кендебай күн жүреді, түн жүреді, ай жүреді, апта жүреді, бір жерлерге келгенде аспанмен тірескен бір биік тау көрінеді» («Керқұла атты Кендебай») және т.б. Ағылшын қиял-ғажайып ертегілерінде: «riding like the wind», «at that moment the horse rose, leaped over the sea, and came down on dry land in Ireland, to be sure» (Whoolie Owl's Stories ю Grow By 2006) «off he went as fast as the wind, which the wind behind could not catch the wind before, until he came to the second oldest brother's house», «he flung the ball, and off he goes as quick as lightning», «so he mounts his Arab steed, and off he goes like a shot out of a gun» т.б.

Халық қиял-ғажайып ертегілерінің терең құрылымдарында кодталған ақпарат мәдени құндылықтар әлеміне жол ашады. Ойын барысында балалар өз ұлтының салт-дәстүрлері мен әдеп-ғұрыптарына бейімделе бастайды. Олар өздері аңғармастан, интуитивтік түрде терең құрылымдардың бірегей тілін меңгеріп, одан кейін оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Халық қиял-ғажайып ертегілерінің дискурсы үстінгі және терең құрылымдардан тұрады. Олар синхрония мен диахрония тұрғысынан өзара әрекеттестікке түсіп, дамып отырады. В.Я.Пропп айқындап көрсеткен қызметтер негізінде және В.П.Кеберлите теориясының элементарлық сюжеттері бойынша, қазақ және ағылшын халық қиялғажайып ертегілерінде бірдей болып келетін әмбебап матрица айқындалды. Бұл сұлба, ең алдымен, ертегілердің қиял-ғажайып түрі екенін дәлелдейтіні анық.

Ертегі дискурсының кеңістік пен уақыт барысында дамуын қарастыру арқылы үстінгі құрылым элементарлық сюжеттерінің бірбірімен түйісетін ортақ нүктелері болатыны анықталды. Осы ортақ нүктелердің арқасында қайталамалар мен үш реттік іс-әрекет құбылыстары жүзеге асырылады. Сондықтан да ертегі баяндаудың негізінде сан категориясы болады. Ол ертегі ырғағын ұйымдастырып, терең және үстінгі құрылымдарды біртұтас композицияға біріктіру қызметін атқарады.

Сан категориясы терең құрылым деңгейінде прецеденттік және мәдени феномен ретінде көрініс береді. Ол тікелей мифологиямен тығыз байланысты, оның мән-мағынасы бір мәдениет шеңберінде ғана релевантты болып саналады. Терең құрылымдарда орын алатын сандар наным-сенімдер мен ырым-жоралғылардың негізін құрайды. Ол міндетті түрде ғаламның ұлттық бейнесінде айқындалып, мақал-мәтелдерде, фразеологизмдерде ерекше көрініс табады.

Халық қиял-ғажайып ертегілері мәдени құндылықтарды танып білуге, мүмкін болатын ғаламдарды құрастырып үйретуге, түрлі тұрмыстіршілік жағдаяттарында дұрыс шешім қабылдауға септігін тигізеді.

Халық ертегілері – балалар таныс болатын алғашқы көркем шығармалар болып табылады. Сол себепті де ертегі дискурсы барлық кейіпкерлерді нақты «жақсы» және «жаманға» ажыратып көрсетеді.

Халық қиял-ғажайып ертегілері адамдар бүкіл өмірінің барысында пайдаланатын негізгі тұрмыс-тіршілік сценарийлерді қалыптастыруға септігін тигізеді.

МББ аты: «Республикалық 45minut.kz» газеті |

МББ тілі: қазақша, орысша, ағылшынша

Шығу жиілігі: аптасына 1 рет Тарату аумағы:

Қазақстан Республикасы

Меншік иесі: «Қаламгер ТЕН» ЖШС Алматы қаласы Бас редакторы: Нагиев И. Б.

Негізгі тақырыптық бағыты: білім беретін, ғылыми, танымдық, жарнамалық

«Республикалық 45minut.kz» газетіне жарияланған ақпараттардың авторлық құқы ақпарат авторына тиесілі, редакция жауапты емес. Жарияланған ақпарат авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді.

Газет Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркеліп, 2012 жылғы 19 наурызда № 12341-Г куәлігі берілді.

Газеттің қайта тіркеуден өткен күні:

08.08.2019 жыл Куәлік №

KZ48VPY00013618. Нұр-Сұлтан қаласы

Тапсырыс: 562 Таралымы: 3000 дана.

Газет «Қаламгер ТЕН» ЖШС баспаханасында басылды.

Алматы қаласы – 2025 жыл

Телефон: 8 777 055 0590